

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Бурдяк Віра

ПРАГМАТИЗМ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ АСПЕКТІВ РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ

Для етнополітики держав Центрально-Східної Європи, а також для Болгарії та сусідньої з нею Румунії характерним є невизнання етнічних меншин, виняток робився лише для деяких етнічних і релігійних груп. Метою державної етнополітики в регіоні стало *залучення* цих груп населення до основної народності даної країни. Підкреслимо, що значна їх частина, зрештою, адаптувалася в мовному, політичному, а поступово і в етнічному плані, але це не витіснило усвідомлення свого особливого походження, і там, де етнічні групи були чисельними, проживали компактно, – метод *залучення не спрацьовував*.

Розвиток етнополітики Болгарії щодо етнічних меншин після Другої світової війни можна поділити на три етапи. Перший – охоплює період з кінця війни до середини 50-х рр. Його умовно можна назвати як *комуністичний інтернаціоналізм*. У державі широко застосовувався марксистсько-ленінський підхід і радянський досвід вирішення національного питання. Другий етап – середина 50-х – кінець 80-х рр., можна назвати *комуністичним націоналізмом*. Політична практика Софії спрямовувалася на насильницьку асиміляцію всіх національних меншин для досягнення національної гомогенності. Третій етап розпочався після краху комуністичних режимів у Східній Європі. Комуністична теорія і практика втратили цінність, а демократія, що прийшла їм на зміну, лишень набуває необхідних

сили й досвіду. Так, у політичному просторі, і в т.ч. у сфері етнополітики, утворився своєрідний вакуум, який заповнюється по мірі розвитку демократії, з визнаними міжнародною спільнотою правами людини, з одного боку, і націоналізму, правого та лівого – з іншого.

Постановка проблеми. Політична історія балканських народів і Болгарії, зокрема, як однієї з балканських країн, від виникнення і консолідації окремих націй і до наших днів наповнена боротьбою за національну емансипацію, національне визволення, створення і зміцнення власних національних держав, дотримання національних прав та розвитку етноменшин, подолання конфліктів. Звідси випливає актуальність заявленої проблеми в сучасний період. Крім наукового інтересу, ця тема має і свої важливі політичні виміри, адже “де є етнічні відмінності, там неминуче трапиться етнічний конфлікт”, – гласить відомий *залізний закон* етнічності американського вченого Дж.Олпорта. Історія впливає на сучасність і, безперечно, має непересічний вплив на майбутнє.

До проблем, пов’язаних з етнічними спільнотами, етносами, етнічними відносинами в останні роки звертають свої погляди багато зарубіжних та вітчизняних вчених. Серед болгарських вчених, які досліджують національне питання крізь призму політичних, економічних, правових, ідеологічних, релігійних та інших проблем, можна назвати К.Манчева¹, Ю.Маркова², Кр.Петкова і Г.Фотева³, В.Стоянова⁴. В Україні над цими проблемами успішно працюють такі провідні вчені, як В.Євтух, І.Кресіна, О.Лановенко, Л.Нагорна, М.Обушний⁵. Однак слід зазначити, що складність проблеми розвитку етнополітики, про що свідчать незатухаючі етнонаціональні конфлікти в різних регіонах світу, зумовлює потребу подальших досліджень цього політичного феномена задля вироблення теоретичних та практичних підходів до її розуміння, розвитку та збагачення досвідом у процесі становлення нових демократичних держав, якими є і Україна, і Болгарія.

Постановка завдання. Провести аналіз та дати оцінку стану наукової й практичної проблеми: прагматизму формування та

впровадження державної етнополітики і висвітлення її впливу на процеси розбудови сучасної демократичної Республіки Болгарія. Результати проведеного дослідження етнополітики Болгарії вказують як на спільні риси, притаманні державам регіону, так і на цілий ряд особливостей та специфіку, що проявляється тут при вирішенні зазначеної проблеми.

Болгарська етнополітика після Другої світової війни охоплювала три проблеми: македонське та турецьке питання і життя болгар в інших країнах. Жодне з них у Болгарії не мало розробленої й обґрунтованої концепції. Уряд то форсував македонське питання, доходячи до крайнощів, то *вирішував* турецьке (мусульманське) питання, то демонстрував *стурбованість* про долю болгар, які жили в інших державах.

У міжвоєнний період міжнародний комуністичний рух і Болгарська комуністична партія (БКП) як його складова частина дотримувалися положення про існування самостійної македонської нації на Балканах. Зазвичай лідери БКП підкреслювали, що *основне ядро македонського народу* знаходиться в Югославії, а після того, як вона здобуде самостійність, об'єднає *навколо себе македонців Болгарії та Греції*, то стане об'єднуючою ланкою в *братському союзі між Болгарією, Югославією та Грецією*⁶. Ця позиція привела БКП до політики *македонізації* Пірінського краю відразу після Другої світової війни. Йшлося не лише про утвердження македонської мови, театрів, шкіл, вчителів, бібліотек, видання літератури, пропагандистсько-просвітницької діяльності тощо, а про значно важливіше — здійснення тиску на населення, щоб воно ідентифікувало себе як македонці (перепис 1946 р.), і перегляд частини болгарської історії (розпуск македонського наукового інституту і македонських організацій, передача їх майна та архіву до Югославії, перенесення праху Гоце Делчева в Скоп'є та ін.). Теза про окрему македонську націю стала провідною в болгарських підручниках і книгах. За таким сценарієм ситуація розвивалася до середини 50-х рр. У академічній “Історії Болгарії”, яку підготували науковці Інституту історії Болгарії Болгарської

академії наук і видали у 1955 р., тема про Ілінденсько-Преображенське повстання взагалі була випущена, *поверхово* розкрита вона й в інших розділах та параграфах, де йшлося не про болгар, а про *македонське населення, македонські народні маси* тощо⁷.

Після *відлучення* Югославської комуністичної партії від міжнародного комуністичного руху у 1948 р. виникли перші передумови для зміни курсу. Вже на V конгресі БКП (1948 р.) у промовах партійних лідерів Болгарії зазвучали заклики проти *македонізації* Пірінського краю, гнівно засуджувалася політика Югославії, а, відповідно, й Республіка Македонія кваліфікувалася як “системна кампанія проти всього болгарського, проти болгарського народу, проти його культури”⁸. Саме з кінця 40-х рр. XX ст. і розпочалася переоцінка цінностей у політиці Болгарії стосовно македонського питання, яка тривала не одне десятиліття.

На початку 60-х рр. запанував новий підхід, що корінним чином відрізнявся від попереднього. Тепер у виступах керівництва БКП і пропартійних засобах масової інформації стверджувалося, що у Болгарії ніколи не існувало і не існує слов’янського населення з неболгарською національною свідомістю, населення Пірінського краю не становить і не може представляти національну меншину, а є частиною болгарської нації; створення македонської нації у Вардарській Македонії здійснювалося на антиболгарській основі – шляхом денационалізації населення, яке відчувало себе болгарами з прадавніми традиціями, звичаями, болгарською самосвідомістю; Болгарія виступає проти фальсифікації болгарської історії та культури, відповідно, проти присвоєння Югославією однієї з частин Болгарії. Це зафіксували у відповідному партійному рішенні – на пленумі ЦК БКП у березні 1963 р.

Унаслідок зміни політичних підходів до проблеми у другому виданні академічної “Історії Болгарії”, яка вийшла друком у 1962 р., з’явився окремий параграф “Національно-визвольна боротьба в Македонії та Тракії”. В ньому Ілінденсько-Преображенське повстання вже розглядалося як частина болгарської історії. У 1968 р. Інститут історії Болгарії БАН видав “Історико-

політичну довідку”, яка була присвячена македонському питанню і де розкривався болгарський характер Македонії в минулому. Водночас формувалися наукові структури, які різними засобами науки обґрунтовували і доводили справедливість болгарської позиції з македонського питання; на міжнародні наукові диспути з югославськими (і македонськими) істориками споряджались масові болгарські делегації для відстоювання власних нових позицій; докладалися зусилля для розвитку болгаристики як наукового напряму; організовувалися масові наукові конгреси в Софії; шукали підтримки серед вчених інших країн тощо. Болгарська дійсність проникалася підкресленою самосвідомістю і патріотичністю, з’явився поділ на *патріотів* і *нігілістів*, модним став розгляд історичних подій з *болгарських позицій* тощо.

Уся кампанія була розрахована на протиставлення Болгарії й Югославії одна одній. Дискусії і суперечки вийшли за межі наукових кіл, продовжувалися серед політиків і партійної верхівки, охопили широкі верстви населення в обох державах. Звичайно, що в світлі нової політики Болгарії до етнічних проблем минулого обіцяний на початку народно-демократичного періоду *братський союз* відійшов у забуття. Замість нього розвивалися суперечки про те, чия була і чия є Македонія. І, якщо в минулому в Македонії про це сперечалися три держави – Болгарія, Сербія і Греція, то в сучасних умовах, на початку ХХІ ст., до них додалися ще дві – так звана *колишня югославська республіка Македонія* і Албанія. Нині у болгарській політиці є чимало фактів, які вказують на поступове подолання крайнощів. Поміркване, прихильне ставлення до македонської незалежності, її визнання і допомога з боку Болгарії зняли гостроту націоналістичних протиріч та напругу у македонському питанні.

Виключно непослідовною була болгарська політика і в турецькому питанні. У різних джерелах можна знайти різні дані про кількісний склад мусульманського населення Болгарії (турків, болгаромохамедан, циган). Так, у 1934 р. турків налічувалося 618 260 чол., а в 1965 р. – 747 000 чол. Зауважимо, що їх частка в

етнічній структурі Болгарії постійно зменшується. Це розпочалося ще в період звільнення Болгарії від турецького панування. У 1882 р. вони становили 17,2% від усього населення країни; у 1900 р. – відповідно, 12,2%; у 1934 р. – 9,7%; у 1956 р. – 9,6%; у 1985 р. – 9,1%⁹, приблизно такий відсоток нараховується й нині. Більшість з них (61,8%) компактно проживає у 4 південних округах країни – Кирджалійському, Разградському, Шуменському і Тирговіштському, що територіально прилягають до Туреччини¹⁰.

У перші повоєнні роки турки в Болгарії мали статус меншини. При уряді Г.Дімітрова в житті меншини відбулися досить суттєві сприятливі зміни, зокрема, в сфері освіти і навчання, які позитивно вплинули на демографічне зростання турецького населення. У жовтні 1946 р. прийняли Закон про народну освіту, за яким збільшили кількість державних національних шкіл¹¹ і повністю забезпечили умовами, ідентичними з болгарськими школами. Впродовж року відкрили 75 освітніх шкіл, де навчалося 60% турецьких дітей, тоді як у 1939 р. школи відвідували лише 15% з них¹². Для релігійних потреб залишили 5 духовних початкових шкіл та вищу школу Ньюаб у Шумені, що згодом стала турецькою національною гімназією. У 1947 р. вперше відкрили турецьку педагогічну школу в Старій Загорі та Болгарську магометанську гімназію у Пловдиві. При Учительському інституті в Шумені з 1948 р. розпочалася підготовка вчителів для турецьких середніх шкіл. Відкрили дитсадки і читальні зали в округах компактного проживання турків. У ст. 79 Конституція Болгарії (1947 р.) наголошувала, що “національним меншинам гарантується розвиток національної культури і навчання рідною мовою, за обов’язкового вивчення болгарської мови”, а в ст. 71 гарантувала право кожного громадянина вільно визначати свою національність. Отже, в Основному Законі вперше визнали національні меншини, і хоч не йшлося конкретно про турків, проте це фактично гарантувало їм національний статус. Але це не стосувалося релігійного статусу.

У новій Конституції аналогічно до програми Вітчизняного Фронту йшлося про відокремлення держави від церкви,

“державний погляд на народну освіту”, про гарантії світського характеру освіти та закриття приватних духовних шкіл, і, починаючи з 1948 р., уряд встановив прямий контроль над турецькими школами, а далі й релігійними об’єднаннями. Однак виявилось, що традиційні свободи, – звичні для болгар, при перенесенні їх на турків – негативно вплинули на статус меншини. Більшість турків жили в традиційних сільських общинах. Вони болісно сприйняли нехтування права на самовизначення мусульманської школи та заборону вивчення Корану, оскільки віруючий мусульманин, навіть не знаючи арабської мови, прагнув придбати екземпляр цієї книги, що володіла, на його думку, властивістю оберігати оселю від лиха та нещастя. Адже віра у мусульман проявляється переважно механічно, в їх буденних справах, згідно з настановами ісламу, який сформулював для правовірних спеціальні норми поведінки, побутові звичаї. Без Аллаха ні кроку – так традиційно склався побут насамперед турків-селян¹³. Звідси, зрозуміло, чому вони сприймали зміни в напрямі відкритості як погіршення життєвого рівня, як релігійні утиски і намагалися відстояти свої права. Це неминуче підштовхувало до конфлікту між владними та соціальними структурами, їх менталітетом, викликало потребу національної самоідентифікації та бажання переселитися до Туреччини. Щоб запобігти еміграційним настроям, БКП агітувала мусульман не підтримувати зв’язків з Туреччиною, не слухати *ворожі радіопередачі*, нав’язувала їм спосіб життя, характерний для титульної нації країни – болгар, залучала до роботи в промисловості і будівництві. А оскільки віра у багатьох турків була вже хистка чи втрачена, то це давало можливість переселяти на роботу в міста не сім’ї, а лише чоловіків (без жінок і дітей). Подібно діяли і під час колективізації, адже жінки в ісламі пригноблені і повинні залишатися вдома, коли чоловіки йдуть на роботу. Зрештою, це змушувало їх поривати з релігією¹⁴.

Крім внутрішньополітичної ситуації, на погіршення становища турків впливали зміни, що відбувалися у зовнішній політиці держави. Ворожість і зростаюча напруга у відносинах між Болгарією і Туреччиною дійшли до апогею і 13 березня 1948 р.

болгарський уряд заявив Ноту протесту турецькому мілітаризму, викриваючи його шпигунські дії, на яку Анкара відповіла такою ж Нотою болгарським військовим¹⁵. Водночас ускладнилися болгарсько-югославські відносини, що, в сукупності, негативно вплинуло на статус болгарських турків. Уряд посилив політику змішування етносів у державі. На практиці застосовувався широкий набір заходів, включаючи й адміністративні, аж до переселення, що, як правило, проводилося примусово. Труднощі і соціальні зміни, дія пропаганди з Анкари, військові сутички у прикордонній смузі, оскільки і Туреччина, і Греція не визнавали кордонів Болгарії – зміцнювали емігрантські настрої серед турків. І наприкінці 1948 р. почалася південноболгарська велика переселенська акція, за якою до Туреччини виїхали 150 тис. болгарських турків. Подібне продовжувалося і в наступні роки¹⁶.

Але концентрованим виразом комуністичного націоналізму став так званий *процес Відродження* у 80-х рр. – спроба насильницької зміни імен турків на болгарські, переслідування турецької мови, *поболгарення* мусульманського населення держави. Напруга між болгарами і турками, що проживали в південних округах країни, особливо зросла після вимушеного виїзду болгарських турків із країни влітку 1989 р., викликаного прийняттям Закону про свободу переміщення болгарських громадян. 29 травня 1989 р. Т.Живков виступив з офіційним зверненням по Болгарському радіо і телебаченню, в якому закликав Туреччину відкрити свої кордони для “кожного болгарського мусульманина, який бажає емігрувати”, мотивуючи це тим, що при побудові нового суспільства потрібні єдність та закритість народу¹⁷. Державна і партійна еліта погоджувалися, як і в 50-ті рр., переселити осіб, які не *перевиховуються*, а на всіх інших болгарських турків посилити асиміляційний вплив. Цьому відповідало і рішення ЦК БКП “Про подальше об’єднання болгарської соціалістичної нації”. Після перших протестів сотні турків депортували в Югославію, Угорщину й Австрію. Серед них було багато членів турецької підпільної організації, *неблагонадійних осіб* та тих, які виступали проти зміни імен і

назв. Так, за перші тижні червня 1989 р. депортувало понад 10 тис. чол., а всього з Болгарії до Туреччини виїхало майже 320 тис. тюркомовних мусульман¹⁸. Уже на початку 90-х рр. приблизно третина турків повернулася назад до Болгарії.

Така абсурдна етнополітика спонукала етнічний конфлікт у державі. І Болгарія згодом неодноразово намагалася довести цивілізованому світу свою толерантність до *інших*. Більше того, виник антагонізм між болгарами і турками, і кожного, хто повернувся після переселенської акції з Туреччини до Болгарії, вже називали *зрадником, запродавцем*, кожний, хто відстоював людські права, вже становив загрозу – оскільки він міг *домагатися автономії, якою могла б скористатися Туреччина і окупувати частину Болгарії* (повторення Кіпрського варіанту на болгарському ґрунті) тощо¹⁹. Це страхіття великою мірою було інспіроване і підігріте владою, розвиваючись по висхідній аж до падіння комуністичного режиму в кінці 1989 р.

З 90-х рр. поступово набирав швидкості зворотний процес – взаємні зустрічі болгар і турків, толерантність з того й іншого боку, дотримання права згідно з нормами, визнаними міжнародною спільнотою тощо. Всупереч цьому, акумульована у *процесі Відродження* негативна націоналістична енергія залишилася. Головною ареною прояву націоналізму – лівого і правого – в сучасній Болгарії є дві теми: навчання рідною мовою і політичні організації на етнічній основі. І в першому, і в другому випадку політичний простір заповнюють суперечки, підтримувані і зліва, і справа.

Таблиця 1²⁰

Етнічні групи Болгарії за переписом 1991 року

Етнічна група	Загальна кількість	у % до всього населення
Болгари і помаки*	7 271 185	85,67
Турки і помаки	800 052	9,43
Цигани	313 396	3,69
Вірмени	13 677	0,16
Інші	89 007	1,05
Всього	8 487 317	100

Примітка: * Помаки – мусульмани, які розмовляють болгарською мовою і нараховують біля 270 тис., включені до болгарських і турецьких груп.

Показово, що в новій Конституції Республіки Болгарія (1991 р.) є стаття, яка забороняє утворення політичних партій на етнічній основі. Більше того, Конституція Республіки Болгарія відобразила очевидну думку її творців щодо національної єдності. В ст. 2 записано, що “Республіка Болгарія – єдина держава з місцевим самоврядуванням. У ній не допускаються автономні територіальні утворення. Територіальна цілісність Республіки Болгарія недоторканна”. І знову підставою для такої заборони став *комплекс страху* – права меншин, власна політична партія, автономія в перспективі, – думки, що поширюються і в сучасній Болгарії. А це веде до забуття, що реальна Болгарія є батьківщиною не лише болгарського, але й її мусульманського населення, тієї його частини, що має турецьку національну свідомість (див. табл. 1).

Непоследовність болгарської етнополітики спостерігається і відносно третьої проблеми – болгар в інших країнах. Посуті, питанням про їх долю десятиліттями ніхто не займався серйозно, або якщо й проявлявся певний інтерес, то в контексті класової боротьби, революції і пролетарського інтернаціоналізму, здебільшого з огляду збереження *болгарського* і підтримки зв’язків з Болгарією. Так, в Болгарії з 1944 р. існував Слов’янський комітет, який видавав журнал *Слов’яни*. Його продовженням став Комітет болгар на чужині, який з 1983 р. видає журнал *Родолюбство*, що розповсюджується в багатьох країнах світу. Крім того, на Болгарському радіо запроваджені спеціальні передачі для болгар діаспори. Час від часу в пресі з’являлися певні статті, але все це, зрештою, не виходило за межі *словесного*.

Таблиця 2²¹

Етнічні болгари за межами Болгарії

Країна	Кількість болгарського населення (тис.чол.)
Україна	231 800
Молдова	88 419
Росія	32 785
Сербія	25 000*

Казахстан	10 726
Узбекистан	2 160
Македонія	1 547**
Таджикистан	1 072

Примітки: * Місцеві органи влади Сербії вказують, що там проживає 40 000 болгарського населення // Демократія. – 1992. – 30 мая; Агенція для Закордонних Болгар у 1995 р. дала неофіційну кількість 60 000 // БТА. – 1995. – 12 юни;

** Згідно з переписом населення Македонії в 1994 р. // Македонська служба інформації та зв'язку, 5 січня 1995 р., поширено електронно.

З початку демократичних перетворень інтерес до болгар діаспори суттєво зріс – про це свідчать промови у парламенті – Народних зборах, відвідування вищими державними урядовцями болгар у Молдові, Україні (останній візит здійснив Президент Республіки Болгарія Г.Пирванов у лютому 2003 р.), значний інтерес до співвітчизників діаспори і спроби захисту їх людських прав тощо. Наприклад, уряд прем'єр-міністра Івана Костова (1997–2001 рр.) виділив кошти і посприяв проведенню значного ремонту приміщення Болгарського будинку культури в Одесі в 1998–2000 рр. Проте загалом можна стверджувати, що такі випадки поодинокі, а особливих успіхів у підтримці болгар-діаспори досягли, очевидно, лише в підтримці повернення з Іспанії до Болгарії колишнього царя Симеона Сакскобургготського, віддавши йому вотум довіри на парламентських виборах у червні 2001 р., чим посприяли тому, що він став міністром-головою (прем'єр-міністром) Республіки Болгарія.

Водночас Конституція держави не гарантує відповідальності уряду у захисті болгарських громадян, що проживають за межами країни, вона, на відміну від Конституцій Угорщини чи Македонії, не згадує про відповідальність за етнічних болгар, що проживають за межами країни (див. табл. 2).

На жаль, проявів націоналізму в Болгарії є достатньо і в посткомуністичний період. Про це свідчить, наприклад, чинна Конституція, яка проголосила Болгарію однонаціональною

державою. Це дивно, адже, зрозуміло, що в державі немає жодного законодавця чи депутата, який би не знав, що Болгарія є батьківщиною понад 800 тис. турків, не кажучи вже про 400 тис. чол. інших меншин. А якщо так, то як же інтерпретувати той факт, що роки поспіль після Другої світової війни все в Болгарії було *народним* (Народна Республіка Болгарія, народна влада, народний уряд, народна міліція, народна армія, народний палац культури, навіть народний магазин – нармаг), а сьогодні все *національне* (національне ТБ, національне радіо, національний палац культури, національна слідча служба, національний палац дітей та навіть національний іспит з болгарської мови – відомо, що є іспити випускні, на атестат зрілості, перевідні, вступні, семестрові, державні тощо, але введення національного іспиту з того чи іншого предмета, очевидно, є болгарською специфікою).

Тож, підводячи підсумок цієї короткої наукової розвідки, на наш погляд, варто зазначити, що, коли йдеться про прагматизм етнополітичних аспектів сучасної Болгарії, варто пам'ятати про існуючі певні конфліктогенні проблеми та враховувати їх вплив на розвиток міжнаціональних відносин. Нині вони посилюються гострими соціальними та національними процесами, які вже стали ознакою сучасного періоду і проявляються у всіх постсоціалістичних країнах. Але корінь проблеми перш за все – у важкій спадщині багатовікового османського ярма та в постійній боротьбі між великими державами у цьому регіоні Європи. Тут у кожного народу є довгий рахунок до когось із сусідів. Названі фактори в сукупності стали причиною змішування населення та релігії регіону в минулому і навіть у сучасний період викликають зіткнення близьких за своїм етнічним походженням народів. Можна вважати, що першим наслідком розпаду Османської імперії в XIX–XX ст. було масове переселення людей у відновлені балканські держави з її європейських і малоазійських провінцій. Водночас, і, по-друге, зустрічний потік мусульманського населення рушив у ті османські володіння, що ще збереглися на Балканах і в Малій Азії. Відомо, що

кожна з держав прагнула здійснити возведений в абсолют принцип XIX ст. — *одна національність — одна територія — одна нація — одна держава*. Незважаючи на це, в кожній заново створеній державі нараховується чимало груп різного етнічного походження, релігії та мови. Через війни, пережиті народами в XX ст., і репресивну політику урядів емігрантські хвилі ніколи не стихали. Але в світі важко віднайти бодай одну країну, де б проживали представники лише однієї нації. У кожній країні проживає крім титульної, ще декілька націй. І тому для прогресу Болгарії вже на початку XXI ст. необхідно вирішити надзвичайно важливу проблему — забезпечити мир та злагоду між людьми різних національностей, які всі є болгарськими громадянами.

¹ Манчев К. Националният въпрос на Балканите. — София, 1999.

² Марков Ю.Г. Развитие на образование сред турского население в България. 1944—1952 гг. // Исторически преглед. — 1971. — № 1.

³ Петков Кр., Фотев Г. Етническият конфликт в България. — София, 1990.

⁴ Stojanov V. Ausgrenzung und Integration: Die bulgarischen Türken nach dem Zweiten Weltkrieg (1944/45—1989) // Österreichische Osthefte. — 1997. — № 39. — Н. 2.

⁵ Свтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз). — К., 1998; Лановенко О. Вихід один — етносоціокультурна інтеграція // Віче. — 1998. — № 12; Нагорна Л. Українська політична нація; лінії розламу і консолідації // Віче. — 2000. — № 1; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998.

⁶ Работническо дело (София). — 1941. — 11 юни.

⁷ История на България. Ч. II. — София, 1955. — С.197, 213—216.

⁸ Македонският въпрос. Историкополитическа справка. — София, 1968. — С. 64.

⁹ Манчев К. Цит. съч. — С. 318.

¹⁰ Петков Кр., Фотев Г. Цит. съч. — С. 74.

¹¹ Марков Ю.Г. Цит. съч. — С. 70.

¹² Stojanov V. Op. cit. — P. 70.

¹³ Родионов А.А. Записки посла в Турции 1974—1983 // Новая и новейшая история. — 1999. — №2. — С. 97—98.

¹⁴ Там само. — С. 99—100.

¹⁵ Отечествен Фронт. – 1948. – 8 април.

¹⁶ Див.: *Бурдяк В.І.* Проблеми розвитку турецької етнічної меншини Болгарії // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей. Т. 1. – Чернівці, 2000. – С. 161–174; *Бурдяк В.І.* Особливості розвитку етнічної самосвідомості болгар у період суспільної трансформації // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей. Т. 2. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 130–142; *Бурдяк В.І.* Конфліктогенні проблеми в розвитку міжнаціональних відносин болгарського суспільства // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Pod redakcją Wł. Bonusiaka.* – Rzeszów, 2002. – S. 324–339.

¹⁷ Работническо дело. – 1989. – 30 май.

¹⁸ *Манчев К.* Цит. съч. – С. 144.

¹⁹ *Петков Кр., Фотев Г.* Цит. съч. – С. 306–314.

²⁰ Статистически годишник – 1993. – София, 1993. – С. 53.

²¹ Писмо от България, ноември-декември. – София, 1993. – С. 26.